

Ahogy részesei vagyunk a tudományos-műszaki forradalomnak, de meg kell őriznünk emberi hatalmunkat a gépek és láncreakciók felett, úgy a mass media is — a modern közlési eszköz — áthidalhat roppant távolságokat, de nem nélkülözheti a legelemibb értelmező jelrendszert: az emberi nyelvet. Ki-ki anyanyelvét, mint fogalomalkotó alapot, s az ikernyelvek minél nagyobb számát tetszés és szükség szerint.

Mindnyájunk mindennap használt legszükségesebb gondolat kifejező s egyben társadalmiasító eszközét, a nyelvet vesszük most bonckés alá: tudatosítjuk — a legújabb nyelvtudományi kutatások segítségével — mesteri fortélyát és művészi finomságát. A Korunk nem merülhet a szakmai részletekbe (vannak kitűnő nyelvészeti lapjaink), de ime, a bölcelet, szociológia, lélektan, történelem, irodalomkutatás mérlegén közkinccsé válhat mindaz, amin nyelvtudósaink fáradoznak

Összeállításunknak különös időszerűséget ad a Bukarestben április folyamán lezajlott nemzetközi nyelvészeti kongresszus, melynek napirendjén a romanisztika legújabb eredményeinek összehasonlítása és a modern kutató-módszereknek a latin nyelvekre való alkalmazása szerepelt. Érett szocializmusunkban kormányügy lett a nyelvészet, s az országos szinthez zárkózunk fel, mikor mi is gonddal élünk vele.

SCHVEIGER PAUL
SZABÓ ZOLTÁN

Hagyomány és újítás a nyelvtudományban

A hosszú évtizedeken át csendes nyelvtudomány az utóbbi időben eseményekben gazdag korszakát éli. A sok újító kezdeményezés soha nem tapasztalt forrongással járt együtt, és egészen pezsgővé, mozgalmassá tette e diszciplína belső életét. Olyannyira, hogy szakemberek számára is nehezzé, szinte lehetetlenné vált az újabb és újabb elméletek és módszerek megértése és elsajátítása.

Az a látszat, mintha egy egészen más tudomány alakult volna ki, olyan, amit a nyelvész éppen úgy nem tud áttekinteni, mint mondjuk a matematikát vagy a kémiát. S ha valamit meg is ért az új kezdeményezésekből, nem mindig tudhatja, hogy mire jók, mi az értékük. Mintha egy nagy és mély, át nem hidalható szakadék keletkezett volna a régebbi felfogások és az újabb próbálkozások között. „Alighanem túlzás nélkül mondhatjuk, hogy az egyik csoport átlagos képviselője öszintén képtelen a másik csoport tevékenységének bármilyen jelentést tulajdonítani” — állapítja meg André Martinet ismert francia nyelvész.

Emiatt aztán az újat meglehetősen sokféleképpen értelmezik. Értékelése két nem kívánt végletben csúcsosodik ki. Egyesek a régi teljes elvetésével csak az újat tekintik egyedüli járható útnak. Mások viszont fölöslegesnek, sőt ártalmasnak tartanak minden újítást. Úgy vélik, hogy mindez csak valamilyen szükséges rossz, ami olyan gyorsan el is múlik, mint amennyire váratlanul jött. Szerintük a nyelvészeti kutatások célját, elméletét és módszertanát a hagyományos teljesen kimeríti.

Mindkét véglet hibás. A régi és az új nem zárja ki egymást. A társadalmi és technikai fejlődés újabb igényei, a nyelvtudomány fejlődésé-

nek belső követelményei tették szükségessé az újat, és ugyanezek a követelmények félreérthetetlenül jelzik azt is, hogy fel sem merülhet, szó sem lehet a régi, jól bevált elméletek és módszerek elvetéséről.

*Az új nem kiszorítja, hanem kiegészíti
a hagyományost*

Az új a nyelvtudománynak főleg olyan területein jelentkezik, ahol a múltban tulajdonképpen semmi sem volt. A nyelvtudomány fejlődésének utolsó másfél évszázada is ezt igazolja.

A XIX. század elején alakult ki a nyelv fejlődésének a vizsgálata: a *történeti* és az *összehasonlító nyelvészet*. Azóta a történeti szemléletű nyelvvizsgálat elismerésre készítő eredményeket ért el. Segítségével feltárták és fő vonásaiban megrajzolták a nyelvek és nyelvcsaládok egész sorának a történetét.

Ez alatt az idő alatt azonban alig fejlődött a nyelvtudomány másik részlege, a *leíró nyelvészet*. A régmúlt értékes öröksége, az iskolai oktatásból is jól ismert hagyományos nyelvtan továbbra is egyetlen lehetőség maradt. A pangásnak ebben a hosszú korszakában egyedüli újítás a századforduló körül a *nyelvföldrajz* kialakulása volt. A nyelvi rendszer leírása azonban mit sem haladt előre. S jó ideig észre sem vevődött ez a hiány. Egy sokáig kitartó és meglehetősen egyoldalú szemlélet, az *újgrammatikus* iskola felfogása csak a történeti vizsgálatot tekintette egyedüli feladatnak. A nyelvleírást másodlagos feladatként említették, és a legtöbben nem is tartották tudománynak.

A változást maga a nyelvtudomány gyakorlata érlelte ki.

Még a század elején az amerikai nyelvészeket az ottani indián nyelvek vizsgálata olyan feladatok elé állította, amelyek azelőtt és másutt fel sem merültek. Ezeknek az indián nyelveknek nem volt írásbeliségük, nem rögzítődtek írott szövegekben. Vizsgálatuk addig nem ismert nehézségekbe ütközött. Nehéz, szinte lehetetlen volt megállapítani még azt is, hogy egy-egy hosszabb hangsorban mik külön szavak és hangok. Az első próbálkozások után kiderült, hogy a nyelvtudományban nincsenek olyan kritériumok és olyan elemzési eljárások, amelyekkel egy-egy indián nyelvet le lehetne írni. Az új helyzet régi hiányokat és fogyatékoságokat tárt fel. Ki kellett dolgozni olyan elemzési eljárásokat, amelyekkel tagolni, például szavakra és hangokra osztani lehet egy hangsort. Ezekből a törekvésekből fejlődtek ki az amerikai *deskriptív iskola* analízisei.

Később aztán az újabb technika, elsősorban a távközlés, a gépi kivonatkészítés meg a gépi fordítás igényelt új leíró módszereket. A technikai fejlődés tett tehát szükségessé új nyelvleírási szempontokat és elemzési eljárásokat.

De közben maga a nyelvtudomány belső fejlődése, a nyelvelméletek története is kedvezően hatott a leíró vizsgálatokra. Még a század elején Ferdinand de Saussure svájci francia nyelvész egy egészen új, termékeny és korszakos hatású nyelvelméletet dolgozott ki. Ebből a felfogásból most azt emeljük ki, hogy (1) a nyelv rendszer és hogy (2) a rendszerszerűség a nyelvi vizsgálatok számára csakis leírással ragadható meg. Saussure mindkét gondolata szembenállás a korábbi nyelvtudományi irányzatnak, az újgrammatikus iskolának a tételeivel. Az atomisztikus, jelenség-részletekre tördelt kutatással Saussure a rendszerszerűség elvét

állította szembe. A történeti vizsgálat egyoldalúságát meg azzal szüntette meg, hogy hangoztatta a leíró vizsgálatok fontosságát. Sőt ez utóbbit a történetinél előbbvalónak tekintette, minthogy a rendszerszerűséget, a nyelvi elemek közötti összefüggéseket csakis leíró módszer segítségével lehet tanulmányozni (*Cours de linguistique générale*, 1916).

Különben maga a nyelvtörténet is érdekelt a leíró vizsgálatok fejlődésében és tökéletesedésében. Találóaan állapítja meg Leonard Bloomfield amerikai nyelvész, hogy egy nyelvállapot leírása nélkül nem tudhatjuk, hogy tulajdonképpen minek a történetét kutatjuk.

Így kerültek az említett külső és belső okok miatt a leíró vizsgálatok az érdeklődés középpontjába. A nyelvtudománynak ezen a területén történtek tulajdonképpen újítások, itt alakultak ki újabb elméletek és módszerek. Ezért állíthatjuk, hogy az új ott jelentkezett, ahol addig lényegében semmi sem volt. Nincs tehát mit kiszorítania. Az újítások valójában pótlások, kiegészítések, néha meg javítások.

Új elemzési eljárások

Mindenekelőtt megbízható, pontos és következetes elemzési eljárásokra volt szükség. Az eddig kialakult analízisek közül a legfontosabb a *kommutáció* (a nyelvi elemek behelyettesítése), a *disztribúció* (a nyelvi elemek előfordulására, helyzetére épül), a *transzformáció* (a nyelvi elemek átváltoztatása) és a *közvetlen összetevők* módszere (egy nyelvi egységet az őt alkotó két kisebb egységre bontja fel, például a mondatot alanyi és állítmányi részre). Ezeknek az elemzéseknek a segítségével most már a természettudományok egzakt módszereihez hasonlóan vitás kérdéseket lehetett eldönteni, megnyugtatóan rendezni és egyáltalán: tényleges tudományos feladatokat lehetett megoldani velük.

Ezt azért kell így hangsúlyoznunk, mert elemzésen általában a hagyományos grammatikához kapcsolódó eljárást szokás érteni. Azt, ami az iskolákban tanított nyelvtannak a didaktikai értékű begyakorlása, rögzítése: az anyag elsajátításának a módja, a tanult nyelvtani kategóriák felismerésének a technikája. A leíró nyelvészet elemzési eljárásain azonban nem ezt értjük, hanem azokat a fogásokat, amelyekkel tudományos eredményeket lehet elérni. És ilyen elemzések régebb nem voltak.

A kialakult elemzések legjobb foglalatja: a *strukturálisizmus*. Vannak ugyan, akik ennél tágabban értelmezik a strukturálisizmust, és majdnem minden újabb próbálkozást annak neveznek (például Sz. K. Saumjan: *Szstrukturarnaja lingviztika*, 1965). Ezzel a tágítással azonban szinte semmitmondóvá lesz a „strukturálisizmus“ műszó. Inkább azokkal a szakemberekkel lehet egyetérteni, akik szűkebben és az eredeti próbálkozások céljainak és lehetőségeinek megfelelően értelmezik. N. Chomsky amerikai nyelvész úgy véli, hogy a strukturálisista vizsgálat lényege szerint elemzés, és ez a „grammatika-képesség“ szempontjából nem több, mint pusztán megfigyelés. Ami ennél több, a leírás és a magyarázat, felette áll a strukturálisista amerikai deskriptív iskola kutatási lehetőségeinek (*Current Issues in Linguistic Theory*, 1965).

A nyelvreírás újabb lehetőségei

Talán az elemzési eljárásoknál is fontosabbak egy teljes nyelvi rendszernek vagy egy rendszerészlegnek (például a hangállománynak, a:

képzőrendszernek) a leírási lehetőségei. Megértésük azonban nehezebb, mint az elemzéseké. Egy ismeretelméleti kitérőre van szükségünk ahhoz, hogy a nyelvreírás lényegét meg lehessen világítani.

Azzal kell kezdenünk, hogy a nyelvi rendszert nem lehet *közvetlen megfigyeléssel* vizsgálni és leírni. Közvetlenül csak a nyelvi rendszer elemeinek a használatát, a beszédaktust, a beszédtevényt lehet megfigyelni és e megfigyelés alapján leírni. Magát a nyelvi rendszert azonban nem lehet közvetlenül megragadni. Lehetséges persze közvetett tanulmányozása. A legjobban éppen a beszéden át, a beszéd megfigyelésével lehet vizsgálni a nyelvet. Ezzel a közvetett vizsgálattal sokféle leíró nyelvtani feladatot, például az igeragozás és névszóragozás leírását meg lehet oldani, de mégsem elégít ki minden igényt.

Szükséges lehet ugyanis egy más megközelítésű vizsgálat: nem a beszéden át megvalósuló nyelvreírás. Ez a másfajta vizsgálat általában modellek, azaz nyelven kívüli, rendszerint logikai vagy matematikai rendszerek segítségével végezhető el.

A modellálás más tudományokban nagyon régi és jól bevált eljárás. A valóságnak sok területén fordul elő, hogy egy nehezen vagy egyáltalán meg sem közelíthető jelenséget egy más jelenség megvilágításában írják le. Az atom szerkezetét sokáig nem közvetlenül, hanem csak modellekkel lehetett feltárni. Hogy például a mag körül az elektronok nem kör-, hanem ellipszis-alakú pályán keringenek, azt a naprendszer segítségével mint modellel lehetett leírni. S a későbbi tényleges, közvetlen kutatás nagyrészt igazolta a modellálás helyességét.

Maga a jól ismert hagyományos grammatika, legalábbis a központi része (a szófajok, a mondatrészek és főleg a mondatfajták) is modellálás eredménye: a klasszikus formális logikának mint modellnek az alapján készített leírás. Ez a logikai modellálás a maga korában egészen érthető és szükségszerű is volt. Az ógörög kultúrában, a szövegmagyarázatokat nem számítva, az elvonatkoztatás magasabb szintjén a nyelvvel a filozófusok foglalkoztak. Egészen érthető, hogy az addig még sehogy le nem írt nyelvi rendszert a maguk tudományának a megvilágításában szemlélték, a maguk fejlett tudományának, a formális logikának a kategóriáival írták le. És ez az eljárás nagyon is jó volt, hiszen alapja a nyelv és a gondolkodás közismert kapcsolata, a logika és a grammatika párhuzama volt.

Ez a régi értékes örökség, a hagyományos grammatika volt eddig az egyedüli nyelvreírás. Tudnunk kell azonban, hogy ez a nyelvtan nem egyedüli lehetőség, hisz a nyelvi rendszernek csak bizonyos összefüggéseit tartalmazza, a nyelvi rendszer csak egyfajta megvilágításban, egy bizonyos tükör képeként van meg benne. A maga nemében kielégítheti például a nyelvhez társuló formális logikának vagy az iskolai nyelvtanoktatásnak az igényeit. De nem felel meg más természetű követelményeknek. Szükségünk van tehát másfajta igényeket kielégítő és másfajta kritériumokra építő leírásokra is.

Így jöttek létre az olyan új leírások, mint például Y. Bar-Hillel és J. Lambek *kategoriális grammatikája* (a modern lengyel logikai iskola, elsősorban Ajdukiewicz elmélete alapján) vagy N. Chomsky *transzformációs generatív grammatikája* (formális és produktív elmélet: a mondatok alkotásának, „generálásának“ a szabályait keresi).

Fokozott nyomatékkal kell azonban hangsúlyoznunk, hogy egyik nyelvtani leírás sem abszolút értékű, a hagyományos grammatika sem az. Mindegyik leírás csak bizonyos szempontoknak felel meg. De mindegyik jó és nélkülözhetetlen lehet a maga szempontjából.

Különben a nyelvi rendszer és az őt leíró sokféle grammatika kapcsolatában az abszolút és a relatív igazság viszonya nyilvánul meg. Mindegyik grammatika-típus helyesen, de nem teljesen, hanem csak korlátozottan tükrözi a valóságot, a nyelvi rendszert. Csak bizonyos összefüggéseit tudja feltárni. Egyetlenegy grammatikával nem tudunk mindent megismerni egy nyelvi rendszerből. De az is igaz, hogy a sokféle nyelvreírás a nem teljes, de fokozatosan előrehaladó megismerésen át az abszolút igazság felé közelít: a nyelvi rendszeren belüli összefüggések közül egyre többet derítenek fel, egyre többet tudunk meg a nyelvi rendszerről.

Ugyancsak a megismerés kérdéseként vetődik fel még az a mód is, ahogyan a nyelvreírás a matematikai nyelvészettel összefügg. Megnehezíti azonban ennek tisztázását az, hogy eléggé eltérő módon értelmezik a „matematikai nyelvészet” műszót. Mindenekelőtt a matematikai módszereknek, mint például a statisztikának vagy a valószínűségszámításnak a nyelvtudományi alkalmazását kell ideszámítanunk. De ennél több is és fontosabb is az, hogy a nyelvi jelenségek leírásában meghonosodik a matematikai gondolkodásmód: bizonyítási eljárások, formalizálási lehetőségek, deduktív módszerek, axiomatikus felépítésű elméletek. Ezek a matematikai eljárások meglehetősen beváltak az előbbieken tárgyalt nyelvreírásokban. Annál is inkább, mert a matematikai logikai tételek a modern logikával (Carnap, Wittgenstein, Ajdukiewicz elméletével) érintkeznek. Mégis a „matematikai nyelvészet” nem egészen találó, sőt félreérthető műszó, mert nemcsak matematikai szemléletet és módszert, inkább a matematika tárgyát sejteti. De a nyelvészet tárgya mindenféleképpen a nyelv. Éppen ezért aligha volna helyes a „matematikai nyelvészet”-et minden újabb nyelvészeti irányzat és kezdeményezés jelölésére lefoglalni. Erre talán jobb volna az *egzakt nyelvészet* elnevezés.

A nyelvtudomány egysége

Többen is úgy vélik, hogy a sok újítás megbontotta a nyelvtudomány egységét. Mások a nyelvtudomány meghasonlásának a korszakáról beszélnek. Mindez talán igaz és érthető lehet szubjektíve, egy-egy szakember felfogásában. De objektíve, a nyelvtudomány egészére nem áll.

A nyelvtudomány elméletben és módszerekben egyaránt gazdaggott: sokkal változatosabb ma, mint régebb. Az új és a régi nem ellentéte, hanem szükséges és szerencsés kiegészítője egymásnak. A hagyományos nyelvtörténeti kutatásokat javítja az új leíró nyelvészet. Lehetővé válik ugyanis az egyes korszakok nyelvallapotának a leírása, és így az eddig elszigetelt jelenségeket vizsgáló nyelvtörténetbe is bevonul a rendszerszerűség elve.

Ugyancsak az egységet, a régi és új összefüggését bizonyítja az is, hogy minden mai újítás a régi talaján, az eddigi eredmények felhasználásával vált lehetővé. Különben minden mai próbálkozás és kezdemé-

nyezés csak viszonylag új, csak viszonylag modern. Ma fejlődtek ki, de csiráikban nagyon is régről kimutatható elméletek. A strukturalizmus első megnyilatkozását egy óind nyelvtenban, Panini grammatikájában leljük fel. Az egészen újnak számító generatív grammatikát maga a megalkotója, N. Chomsky korábról származtatja. Előzményeit a XVII. században a Port Royal grammatikusainak általános és elméleti, magyarázó nyelvtenában, a közismert *Grammaire générale et raisonnée*-ban keresi. Grammatikaelméletét pedig Wilhelm von Humboldt (1767—1835) nyelvfilozófiájából vezeti le (*Cartesian Linguistics*, 1965).

Tévedés volna azt hinni, hogy a „modernizálás“ csak a nyelvészet új ágainak a kialakítását jelenti. Ezekkel egyidejűleg párhuzamosan korszerűsödtek a nagy múltú ágak, mint például a nyelvtörténet vagy a nyelvöldrajz is. A „modern“ jelzöt az itt végbemenő újítások is megérdemlik. Nem lehet tehát a „modern“-et csak az új diszciplínákra érteni.

A nyelvtudomány megújulása tehát elméleti és módszerbeli gazdagodás. Nem meghasonlás, nem kettészakadás, hanem fokozódó változottság. A régi és az új nem tagadja, hanem kiegészíti egymást. A tárgy és a cél ugyanis mindenféleképpen egy: a nyelv és a nyelv kutatása. A nyelvész szakember számára a legelfogadhatóbb álláspont az, amit egy ősi latin mondás átalakításával fejezett ki egy jeles nyelvész: „Linguista sum; linguistici nihil a me alienum puto.“ Nyelvész vagyok, semmi sem lehet idegen tőlem, ami nyelvészeti.

HENRI WALD *A nyelv lényege*

A nyelv az az eszköz, melynek segítségével az embernek sikerül megismernie a világot és megszerveznie uralmát fölötte. A beszéd nem csupán kész, kialakult gondolatok közlési eszköze, hanem egyben a gondolatok kialakításának *egyetlen* eszköze is. A nyelv a beszéd és a gondolkodás, az anyag és az eszmény ellentmondásos egységét testesíti meg.

A nyelvten a hangok és írásjegyek anyagi szerkezete révén oly módon szervezi meg a nyelvet, hogy az egyaránt részt vehessen a pragmatikus-érzelmi reakcióknak a gondolkodás *infralogikus* formáiban (metafora, szórend, hangsúly, hanglejtés, ritmus) történő kikristályosodásában és a racionális tükrözésnek a gondolkodás *logikai* formáiban (fogalmak, ítéletek, következtetések) történő kikristályosodásában is.

A nyelv, az igazság felépítésének egyetlen eszköze, arra kötelezi a megismerést, hogy két fő szakaszon menjen keresztül: a *mito-logikus* és a *logikai* szakaszon. Az első szakaszban a nyelvet infralogikus formái visszatartják az érzékelhető küszöbén, ezért nem juttathatja el a megismerést a dolgok és az események tiszta lényegéig; a második szakaszban a konkrétól elkülönülve a nyelv egyre magasabb szintű elvonatkoztatásokban vesz részt, lehetővé téve, hogy a megismerés